

Infobestand etappe 5 Zeerijp Delfzijl Camino Schiermonnikoog Münster.

Zeerijp.

Voor een uitgebreide beschrijving van Zeerijp en de kerk van Zeerijp verwijzen we naar het infobestand van etappe 4.

Enumerhoogte.

Eenumerhoogte, vroeger ook Oostrum genoemd, is een deels afgegraven wierde ten oosten van het gelijknamige dorp Eenum, aan de weg naar Leermens. De wierde wordt vaak de hoogste wierde in Groningen genoemd, maar is met een hoogte van 5,4 meter lager dan de wierden van onder meer Godlinze, Eenum en Leermens.

De eerste bewoningssporen van de wierde gaan terug tot de 3e eeuw. Tussen 1910 en 1930 werd het deel van de wierde ten noorden van de weg afgegraven, waarbij een vroegmiddeleeuws grafveld werd ontdekt, dat werd onderzocht door Van Giffen. Bij de opgravingen werden onder andere de onderkaak van een bruine beer (Romeinse tijd of vroege middeleeuwen), een elandgewei, schedels van oerossen en een vogelbeeldje (3e eeuw) gevonden. Het grafveld is nog aanwezig in de bodem en vormt de belangrijkste reden dat de wierde is aangewezen als rijksmonument.

Op de wierde stond lange tijd een boerderij, die nadat een plan voor een park was afgeketst in 1996 wegens bouwvalligheid uiteindelijk werd gesloopt en vervolgens werd vervangen door een villa, die doorgaans in weinig vleiende bewoordingen wordt genoemd.

Leermens.

Leermens is een wierdedorp, ontstaan op een kwelderwal aan de Fivelboezem. Aangenomen wordt dat het ontstaan is aan het begin van de jaartelling. De wierde behoort tot de hoogste van de provincie. De eerste vermelding van het dorp is in de 10e eeuw, wanneer het wordt geschreven als Lethermengi. Uit 1040 dateert een oorkonde waarin koning Hendrik III de goederen van een zekere Uffo en zijn broers, gelegen te Lintherminge (Leermens) en het nabijgelegen Eenum, aan bisschop Bernold van Utrecht schenkt. De betekenis van de naam van het dorp heeft echter oudere wortels en zou afgeleid zijn van het Germaanse Linthihrabningja (of Linthihrabhna). Dat zou 'toebehorend aan zachtmoedige raaf' of 'lieden van de zachtmoedige raaf' kunnen betekenen. De latere benaming Letherminge (verwijzend naar Liudger) werd via Leermsum begin 15e eeuw omgevormd tot Leermens, waarbij het suffix -ens duidt op 'gezamenlijke bewoners'. In de middeleeuwen vormde Leermens een rechtscentrum binnen Fivelgo (zie de paragraaf Om Leerms kommen). In de late middeleeuwen werd het Leermenstermaar gegraven, waarmee het dorp (via het Oosterwiltwerdermaar) een verbinding kreeg met het Damsterdiep. Na de middeleeuwen werd Leermens echter door de omliggende dorpen Loppersum, Middelstum en Stedum in belang voorbijgestreefd. In de 19e eeuw breidde het dorp zich uit aan zuidzijde langs de as van de Dieftilweg. De wierde is rond 1910 deels afgegraven aan de noordzijde en bij de zuidelijke punt. De wierdegrond werd vervoerd naar de veenkoloniën. De radiale structuur is echter relatief goed bewaard gebleven. Zo zijn de beide wegringen rond de kerk (waaronder de ossengang) en de dwarsverbindingen daartussen nog intact. Omdat ook veel oude bebouwing bewaard is gebleven, werd het dorp in de 20e eeuw aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Opvallend zijn is het toponiem Valweg of Vallaan, die wijst op oud akkerland (zogenaamde valgen)

Donatuskerk.

De bouwgeschiedenis van één van de oudste kerken in het noorden van het land is zichtbaar in de zijmuren van tufsteen, het dwarsschip van kloostermoppen in combinatie met hergebruikte tufsteen, en het 13e-eeuwse bakstenen koor. Het interieur heeft een houten zoldering in het schip en in het dwarsschip, terwijl het koor afgedekt is met een koepelgewelf voorzien van beschilderde baksteenpatronen. In het interieur zijn muurschilderingen uit de vijftiende eeuw, waaronder die van de heilige Ursula. De 17e-eeuwse preekstoel is het enig overgebleven oude meubelstuk. De rest ging verloren bij een brand in 1957. Wel zijn er nog resten te

zien van een 14-eeuws stenen doksaal. De Groninger schilder Henk Helmantel heeft hiervan een reconstructie geschilderd. Onder het koor bevindt zich een 16e-eeuwse grafkelder.

Leermens ligt op een van de hoogste radiale wierden van de provincie Groningen. De kerk dateert van ca. 1050 of eerder en is waarschijnlijk de oudste nog overeind staande kerk in Noord-Nederland. In de muren van het schip zitten nog resten tufsteen. In het proefschrift van Otto Roemeling (Heiligen en Heren, 2013), die alle middeleeuwse patrocinia van de Noord-Nederlandse kerken heeft onderzocht, wordt verwezen naar een aantal eigentijdse teksten van tussen 1423 en 1510 waarin eenduidig sprake is van "Ecclesia S Donati". In 1530 wordt in de volkstaal over 'Sente Donatus'.

De zaalkerk kreeg in de 12e eeuw een inspringend koor met een halfronde apsis. Er werden tussen 1170-1200 aanbouwen in tuf- en baksteen aan de koorpartij toegevoegd, waarschijnlijk aparte kapelruimten. Iets later kregen deze aanbouwen topgevels en werden echte dwarspanden. Het schip werd verhoogd en kreeg een rondboogfries, aan de zuidzijde rustend op kraagsteentjes in de vorm van beestenkoppen. De beide dwarspanden kregen aan de oostzijde absides, waarvan nu alleen nog bouwsporen resteren. De bouw van het laatromaanse koor halverwege de 13e eeuw was de laatste grote verandering. In het muurwerk van het koor, met de ramen verdiept in van de grond oprijzende nissen, domineert de rondboog. De nissen worden door colonetten gescheiden. De geveltop is op dezelfde wijze versierd, maar dan met blinde nissen. Rond 1190 verving men de oorspronkelijke westtoren uit de 11e eeuw door een breed bakstenen westfront met twee smalle torens. Dit westfront was in de loop der jaren zo bouwvallig geworden dat deze in 1822 werd vervangen door een houten dakruiter. De huidige dakruiter is van na de brand in 1957. Deze brand, waarbij het Van Oeckelen-orgel verloren ging, zette aan tot een algehele restauratie. Deze restauratie moest o.a. het romaanse karakter accentueren, maar om praktische redenen zijn de grote spitsboogramen uit de 16e eeuw aan de zuidkant gehandhaafd. In de noordmuur treffen we nog een dichtgezette ingang aan. In de noordwest binnenhoek zien we drie lage vensters waarvan de twee in de schipmuur van knielnissen zijn voorzien. De functie van deze nissen is nog steeds onduidelijk. Het lage venster in de westmuur van het noordelijke dwarspand gaf zicht op het altaar in de tegenover liggende abside. De topgevel van deze dwarsarm heeft een klimmend spaarveld. Aan de oostzijde van het transept zijn de sporen van de verdwenen absides nog zichtbaar.

Schip en dwarsschip zijn gedekt met een (later aangebrachte) blauwgroene balkenzoldering. Het koor heeft een meloenvormig koepelgewelf. De ribben van dit gewelf lopen in de oosthoeken door tot aan de grond. Het gewelf heeft een geschilderd baksteenpatroon, waarschijnlijk nog van vóór 1250. De acht ribben van het gewelf komen samen in een sluitring in de vorm van een rozet. In het hart van het rozet is het Lam Gods (Agnus Dei) afgebeeld; het wordt omringd door acht passen, afwisselend gevuld met de symbolen van de vier evangelisten en bladornamenten.

Zo rond 1250-'60 kreeg de kerk een gemetseld doksaal. Vóór die tijd moeten de beide scheibogen in het transept zijn gemaakt om de bouw van deze mogelijk te maken. Van dit doksaal, ooit een galerij op vijf bogen, rest nog één boog in het zuiderdwarspand met daarop twee zwaar gehavende schilderlagen. De oudste bevat passiescènes, met (vermoedelijk) de geboiede Christus aan de linkerkant. Van de jongste laag resteren apostelfiguren met sterren.

De resterende muurschilderingen zijn uit de eerste helft van de 15e eeuw: op de noordwand van het koor zien we restanten van St. Donatus of St. Nicolaas. Op de zuidwand zitten schilderijen van St. Sebastiaan (te herkennen aan de pijlen in zijn lijf), de tronende Maria met kind en Sint Ursula met schuilende maagden onder haar mantel (elfduizend volgens de legende; maar niet allemaal afgebeeld). De gekroonde figuur rechts van Sebastiaan zou keizer Diocletianus kunnen zijn.

Van de kansel komt alleen de kuip met getordeerde zuiltjes uit de 17e eeuw; trap en klankbord komen uit de 19e eeuw en de onderkuip werd tijdens de laatste restauratie vernieuwd. Onder de kansel is een luik naar een lage, ruime kelder, die in W.O. II dienst heeft gedaan als schuilkelder voor onderduikers. In de zuidoosthoek

zit een piscina. De grafkelder onder het koor is vermoedelijk in de 16e eeuw gemaakt. Hier is Willem Clant in 1541 begraven. Zijn grafzerk staat tegenwoordig in het noorderdwarspand tegen de muur.

Arwerd.

Arwerd, vroeger ook Arnwerd, ligt ten westen van Krewerd, aan de weg naar Oosterwijtwerd, Nijklooster, Jukwerd en Appingedam. Ten westen stroomt het Godlinzermaar.

De naam Arwerd komt van Arendswierde. De oorspronkelijke ovale wierde meet 225 meter bij 150 meter, is grotendeels afgegraven en met name vanaf de richting Nijklooster is de steilrand goed zichtbaar. In de wierden zijn vondsten gedaan uit de Romeinse tijd en uit de vroege en late middeleeuwen.[1] In de 11e eeuw stonden er ten minste 7 boerderijen van de abdij van Werden en was het gehucht aanzienlijk dichter bevolkt dan tegenwoordig. Later was het gehucht deels eigendom van de kerk van Krewerd. Tegenwoordig staan er vier boerderijen en twee huisjes.

Krewerd.

Krewerd (Gronings: Kraiwerd; "Kraaienwierde") is een klein wierdedorp en het ligt aan de oostelijke rand van het Hogeland in de oude landstreek Fivelingo, aan de weg naar Holwierde. Via Arwerd is de plaats verbonden met Oosterwijtwerd en Leermens en via Nijklooster met Jukwerd en Appingedam. Het dorp heeft een haventje dat via het Krewerdermaar verbonden is met het Leege Maar (Lijmaar) en de Groote Heekt en daarmee met het Damsterdiep. Het grootste deel van Krewerd bestaat uit bebouwing van voor 1900. De historische kern wordt gevormd door de 13e-eeuwse kerk, de 18e-eeuwse kosterij en een 19e-eeuwse woning aan de Pastorieweg en een drietal boerderijen. Na 1850 kwam achter de kerk enige bebouwing tot stand.

Krewerd ontstond op een hoger gelegen kwelderrug in de Fivelboezem, die door de bewoners verhoogd werd tot een wierde, die later weer gedeeltelijk werd afgegraven. De ovaalvormige wierde heeft een radiale structuur, meet 235 bij maximaal 165 meter en steekt op haar hoogste punt ten westen van de kerk ongeveer 1,6 meter boven de omgeving uit. De sloot aan zuidoostzijde is mogelijk een restant van de ringsloot. De wierde ontstond mogelijk rond 500 v. Chr. (Late IJzertijd), maar mogelijk ook pas in de Romeinse tijd. Later werd de wierde zoals zoveel andere weer verlaten. Het dorp zelf werd gesticht in de vroege middeleeuwen, meer bepaald tussen ongeveer 800 en 1100 na Chr. Een en ander blijkt uit opgravingen waarbij naast inheems Romeinse ook vroeg- en laatmiddeleeuwse scherven zijn gevonden. De Mariakerk op het hoogste punt van de wierde werd volgens de Kroniek van Bloemhof gesticht rond 1280 door 'borgvrouwe' Tyadeke, die daarmee de parochie Krewerd (met Arwerd) met hulp van het Klooster Bloemhof afsplitste van Holwierde. De oudste vermeldingen van het dorp zijn (afgezien van die in de kroniek van Bloemhof) Creawerth (1396) en Crewart (1464).

In de late middeleeuwen werd het Krewerdermaar gegraven, waardoor het dorp een vaarverbinding kreeg met het Damsterdiep via de Groote Heekt. In het dorp werd een haventje aangelegd voor de beurtschippers die op Appingedam, Delfzijl en Groningen voeren en voor binnenvaartschippers, die turf en kunstmest naar Krewerd vervoerden en landbouwproducten vanuit Krewerd naar de markt.

Kerk van Krewerd.

Een compact laatromaans zaalkerkje waarin vooral de koepelgewelven met baksteenimitatie opvallen. De gotische toren is 15e eeuws. De kerk was oorspronkelijk gewijd aan Maria. De bouw van het kerkje hangt samen met de Steenhuizerborg die bij Krewerd stond. De bewoner van de borg, de rijke weduwe Tiadeke zou een belofte hebben gedaan toen haar zoon Menco ernstig ziek was. Ze beloofde dat als haar zoon zou herstellen zij een kerk zou bouwen. Na het herstel van haar zoon kwam ze haar belofte niet na, maar toen haar zoon later kinderloos was gestorven liet ze alsnog de kerk bouwen.

De oorspronkelijk aan Maria gewijde kerk werd waarschijnlijk rond 1280 gesticht als we de kronieken van abt Menko's opvolger moeten geloven (Kroniek Bloemhof: 'ad honorem Dei gen. Mariae'). We zien een mooi, compact laatromaans zaalkerkje in het midden van een wierdedorp. De dubbele geleding van de muren voorkomt dat de kerk plomp wordt en benadrukt het verticale element. De grotere bovenzone van het

muurwerk heeft meer aandacht gekregen dan de benedenzone: dat maakte de plaatsing van grote ramen mogelijk. De benedenzone wordt geleed door spaarvelden met spitsbogen, afgewisseld door een dichtgemetselde ingang in de middelste travee. In de bovenzone zien we in de linkeren rechtertravee drie spaarvelden, met in de middelste het venster. Deze spaarvelden zijn opgevuld met siermetselwerk; dit is goed te zien aan de zuidzijde. De middelste travee, vroeger de ingangstravee, heeft slechts één raam. De oostwand vertoont een klimmend drielicht (drie ramen waarvan het middelste raam hoger is), passend bij de in de 19e eeuw afgebroken topgevel. De traveeën worden van elkaar gescheiden door lichte, eenmaal versneden steunberen. Hier en daar zijn onder de dakrand nog resten van een boogfries te zien. In de 19e eeuw, toen de kap werd vernieuwd, is waarschijnlijk ook de topgevel van het koor afgebroken en vervangen door een dakschild. In de 15e eeuw voegde men in het westen de ruim 20 meter hoge gotische toren toe. Tegen de noordzijde van de toren zit een onregelmatige vijfhoekige traptoren. In de 18e eeuw kreeg de toren het huidige tentdak, galmgaten met spitse bogen en werd de westelijke ingang ingebroken. Als we naar binnen gaan zien we een fraai interieur. Bij de bouw van de kerk in de 13e eeuw werden de drie traveeën voorzien van meloenvormige koepelgewelven, rustend op spitse gordel- en muraalbogen. Een belangrijk constructief element in laatromaanse Groninger kerkenbouw is het 'meloengewelf'. Dit is een ellipsvormig koepelgewelf dat qua vorm lijkt halve meloen en in zijn geheel dragend is. De ribben worden in een sluitring opgevangen, terwijl de gewelfvelden licht bollend zijn aangebracht. De sluitring ligt beduidend hoger dan de top van de muraal- en gordelbogen. Door deze vorm ligt de geboorte (aanzet) van het gewelf laag, wat resulteert in geringe spatkrachten. Dit kan de maat van steunberen of lisenen en/of muren reduceren. De vorm van de muraalbogen, enigszins spits, staat relatief hoge vensters toe. Dit type gewelf komt uit de Anjou en breidde zich vandaar uit naar de regio Westfalen, daarna richting Nedersachsen en het middeleeuwse Friesland (incl. Groningen). Het westelijk gewelf werd tegelijk met de bouw van de toren vervangen door een kruisribgewelf. Bij het verwijderen van de pleisterlagen kwam op de oostelijke gewelven de oude baksteenimitatie- beschildering weer te voorschijn en verschenen plantaardige ornamenten op het kruisribgewelf. Er kwam ook een wapenschild tevoorschijn, gevuld met bouwvakkersattributen: troffel, winkelhaak, hamer en bijl. De toren, die met een grote spitsboog (die de vervanging van het westelijk gewelf noodzakelijk maakte) naar de kerk opent, heeft ook een kruisribgewelf. De binnenwanden van het schip hebben spaarvelden met spitse bogen. Rond de vensters is op de bepleistering een imitatie van natuurstenen blokken geschilderd. Dit geldt ook voor de bogen van het gemetselde oksaal, dat het koor afsluit van het schip (een van de weinige intact gebleven stenen oksalen in Nederland). Aan beide zijden bevinden zich lage vensters en op het koor zien we nog een piscina. Op het oksaal werd in 1531 het orgel geplaatst, een van de oudste, nog bespeelbare renaissance-orgels in Nederland. Bij de bouw werden orgelpijpen gebruikt uit het voormalige orgel uit de 15e eeuw. Tot de verdere aankleding behoren briefpanelen en met imitatiepijpen beschilderde luiken. In 1857 werd het orgel gereviseerd door H.E. Freytag. Een verdere restauratie vond plaats in 1973-'74. Daarbij werd de oude 2 dispositie vrijwel geheel hersteld. Vanwege zijn ouderwetse aard wordt dit orgel vaak gebruikt voor historische concerten. Voor de bouw van het orgel werd het oksaal voorzien van een houten galerij. De preekstoel is van het midden van de 17e eeuw en heeft tussen de getordeerde hoekzuilen fraaie barokke boogpanelen. De boeken van Vredeman de Vries, een bekend Nederlands architect en tekenaar uit de 16e eeuw, leverden de voorbeelden voor de ornamenten op de panelen. Het doophek met de merkwaardige korte balusters stamt uit de zelfde tijd; de bank met het wapen van de Ripperda's op het achterschot is van iets latere datum.

Nijklooster.

Nijklooster, vroeger ook Nieuwenklooster, is de naam van een twee aaneengegroeide wierden in de gemeente Delfzijl, in het noorden van de provincie Groningen. De wierden liggen ten zuiden van Krewerd aan de Schipsloot, de grens tussen de gemeenten Delfzijl en Appingedam. De naam verwijst naar het kloostercomplex dat hier ooit heeft gestaan.

De wierden dateren van rond het begin van de jaartelling (Late IJzertijd tot Vroeg-Romeinse tijd) en liggen op een kwelderrug. De westelijke wierde meet 174 bij 115 meter en heeft een hoogte van 1,87 tot 2,32 meter boven maaiveld. De oostelijke wierde heeft een diameter van ongeveer 110 meter en een hoogte van ongeveer

0,67 tot 1,18 meter boven maaiveld. Aan de rand van het kloosterterrein vond men begin negentiende eeuw vijf urnen met skeletresten. Rond 1960 werd midden op het terrein nog een pot met een kinderbegrafing gevonden.

Klooster

Rond 1200 legde Emo van Romerswerf - tegen de zin van zijn schoonfamilie - de basis gelegd voor het klooster, dicht bij het dorp Rhomerswerf, op twee wierden die onderdeel vormden van zijn landgoed. Het kloosterterrein heeft een omvang gehad van ongeveer 200 bij 175 meter. Dit is nog terug te zien in de huidige percelering. Met de bouw van het klooster zullen de wierden waarschijnlijk zijn aangetast. De omliggende gronden werden onderdeel van het corpus (kloostergronden). In 1204 werd er een oratorium (gebedsruimte; houten kapel) gewijd door bisschop Otto van Münster en trokken de monniken er vanuit het Oldenklooster (Feldwerd) heen onder leiding van hun abt Reindo om na een nacht weer te vertrekken. Emo bleek namelijk een eigzinnig persoon, waarmee moeilijk viel samen te werken. Twee pogingen om er een kloostergemeenschap te vormen mislukten en het leidde vervolgens een paar jaar een kwijnend bestaan met slechts enkele monniken, alvorens Emo's geleerde neef Emo van Bloemhof (pastoor van Huizinge) zich ermee ging bemoeien. Beide Emo's sloten een overeenkomst en sloten zich als dubbelklooster aan bij de Premonstratenzers.

In 1209 werd het 'Nijenklooster bij Den Dam' (Nygen of Nien Cloester by den Damme) gedoopt. In 1211 schonken de leken van de kerk van Wierum de kerk aldaar aan het Nijenklooster. De lokale hoveling Ernestus was hier echter op tegen, mogelijk omdat zijn zoon er priester was. Hij wist zich te verzekeren van de steun van de bisschop van Münster. Emo van Bloemhof trok daarop naar Rome om de paus om bijstand te vragen. Uiteindelijk werd Ernestus in 1212 schadeloos gesteld met een *amicabilis compositio*, wat waarschijnlijk betekende dat hij een prebende (jaarlijkse priestertoelage) kreeg. Daarop was de weg vrij voor Emo van Bloemhof, die tussen 1213 en 1214 met alle kanunniken vanuit Nijenklooster naar Wierum trok en er het Klooster Bloemhof (of Wittewierum; naar de witte pijpen van de Premonstratenzers) stichtte. De nonnen bleven achter in het Nijenklooster, dat vervolgens werd hernoemd tot Rozenkamp (Latijn: Campus Rosarum) en nu een dependance vormde van Klooster Bloemhof, hetgeen gebruikelijk was bij vrouwenkloosters in die tijd. In 1225 werd Emo van Bloemhof proost van beide kloosters. In 1237 overleed hij aan een ziekte na een bezoek aan het klooster. Tussen 1261 en 1266 werd een stenen kerk gebouwd bij het Nijenklooster (tijdens de bouw deels ingestort bij een storm in 1262) op de plaats van een oudere houten kerk. In 1268 werd de kerk gewijd door Edmund von Werth, bisschop van het Bisdom Koerland.

De bovenstaande gegevens komen uit de Kroniek van Bloemhof. Rozenkamp bezat samen met Bloemhof twee voorwerken bij de Eems. Volgens Noomen (1996) gaat het hier waarschijnlijk om Garbendeweer en Klein Wierum. In de 15e eeuw werden de goederen van beide kloosters juridisch gescheiden en kwam Garbendeweer aan Rozenkamp, dat vervolgens wordt geleid door een eigen prior en priores.

Van de verdere activiteiten van het klooster is weinig bekend doordat het archief verloren is gegaan. Ergens na 1469 wist het Nijenklooster het zuidelijke deel van de Herumaheerd bij Bierum te verkrijgen (die vervolgens gesplitst werd), waarover ze rente moest betalen aan het Fraterhuis in Groningen. Bij de reductie in 1594 werd het klooster geconfisqueerd en gesloten en in 1597 werden de gebouwen afgebroken.

Dobbe

Alleen de dobbe (op de westelijke wierde) bleef behouden, als enige van de provincie Groningen. In 1836 schreef de Losdorpse dominee Nicolaus Westendorp over de dobbe:

"De grootste breedte der kom bedraagt 22 ellen; dezelve is met steenen in den kant gevloerd tot aan den mond van den put, welke rond is uitgegraven; boven heeft deze put de wijdte van 15 voeten in doorsnede en in het midden van omtrent 10 voeten, maar vervolgens wordt hij nauwer, zoodat er beneden op de diepte van 30 voeten niet meer ruimte is dan dat er een man in konde staan te werken. In 1802 heeft men denzelven tot deze diepte uitgegraven; de grond bleef verder nog los of week; men sloeg er een ponter in, maar hij werd er door het water weder uitgedreven; de gravers moesten het werk nu staken. Het werk is zoo volmaakt rond, alsof de put geboord is, dezelfs wanden zijn hecht en vast, schoon niet van steen of hout gebouwd. Het water staat er

altijd boven het maaiveld en thans (den 24 april 1836) nog 2 ellen en 8 palmen hoog, en met den vlakken grond der hoogen wierde gelijk, Al zijn de slooten in den ganschen omtrek ook geheel droog, die toch 4 voet diep in het maaiveld liggen, dan zelfs nog staat het ater 18 palmen boven het maaiveld. Bij regenachtig weder, daarentegen, stroomt de kom over en het water stroomt over het land. Dit water is ongemeen zuiver en voor het gebruik in de huishouding en in het boerenbedrijf zeer geschikt."

De kloosterlingen hadden gebruik gemaakt van het gewicht van de wierde op de onderliggende klei- en veenlagen, waardoor het zoete grondwater werd opgestuwd. In het midden bevond zich doorgaans een gemetselde put, terwijl de bodem van de vijver soms was bestraat.

Jukwerd.

Jukwerd is een klein wierdedorp uit de vroege middeleeuwen met oorspronkelijk een radiale structuur. De wierde is in 1917 grotendeels afgegraven. De Jukwerderweg, de doorgaande weg van Appingedam naar Nienklooster, loopt nog wel hoog over de wierde en aan de westzijde hiervan ligt het kerkhof nóg hoger. Daardoor kan een goede indruk worden verkregen van de oorspronkelijke hoogte van de wierde. De kerk dateert uit 1866. De voorganger van de kerk werd gebouwd in 1435. Het is een deels gepleisterd zaalkerkje met lisenen in het muurwerk en een dakruiter op de westgevel.

Hoe klein het dorp ook was, na de nieuwbouw van de kerk werd de gemeenschap nog bediend door een dominee en er waren een koster en een voorzanger. De koster was tevens schoolmeester. Sinds 1981 is het godshuis in gebruik als atelierruimte en woning.

Appingedam.

Een inwoner van Appingedam wordt een Damster of Appingedammer^[1] genoemd. In de Middeleeuwen spraken men wel van *Damsaters*, Latijn *Dammenses*, dat is 'dambewoners'. Het stadje Appingedam, gelegen aan het Damsterdiep, was vroeger de hoofdstad van het Ommeland (historisch gewest) Fivelingo. Het is tezamen met de stad Groningen een van de twee plaatsen met historische stadsrechten in de provincie. Het centrum van de plaats is een beschermd stadsgezicht met uitbreiding.

De naam *Appengadomme* (1225) of *Damme* (1235) is volgens sommige theorieën ontleend aan een dam in de rivier de *Appe* of *Apt*. Op naamkundige gronden is een afleiding uit de riviernaam Appe onwaarschijnlijk. Dergelijke vormen komen in de Middeleeuwen alleen voor bij landschapsnamen als Fivelingo.

ⓘ Waarschijnlijker is een afleiding van de persoonsnaam Appe/Abbe, dan wel de familienaam Appinga/Abbinga. Appingedam betekent dan 'dam bij de woonplaats van de mannen van Abbo' of 'dam bij de woonplaats van de familie Abbinga'. Volgens enkele 15e-eeuwse bronnen werd de kloosterwierde ook wel Appingen genoemd.

Ontstaan

Over de precieze ouderdom bestaat geen zekerheid. De archeologische vondsten gaan terug tot ongeveer 1140, al zijn er enkele oudere vondsten (waaronder een Badorf-kan uit de 10e eeuw) gedaan. Appingedam ontstond vermoedelijk rond 1100 op een van de dijken langs de Delf (het latere Damsterdiep) of een van de voorlopers daarvan.

De Delf ook wel De Deel of Delle genaamd is later uitgebreid naar Winsum omdat de afwatering door het dichtslibben van de Fivel een probleem was. De Delleweg van Winneweer loopt door de oude bedding. Het Damsterdiep (1400) is vervolgens later gegraven vanaf Ten Post naar Groningen. Bij de kruising van de Delf, de Groeve, de Groote Heekt (De naam Heek(t) is afgeleid van het Oud-Friese *haka 'hoek, haak') en enkele handelswegen ontstond een nederzetting van schippers, koop- en ambachtslieden. In een document uit 1224 is voor het eerst sprake van een markt- of vergaderplaats (*Forum*), waarmee waarschijnlijk Appingedam wordt bedoeld.

Damsterdiep: Het kanaal is 27 km lang en bezit twee karakteristieke delen. Het deel van Ten Post tot Delfzijl is de oorspronkelijke Delf, wat gegraven betekent. Dit deel stamt van voor het jaar 1000 en had toen nog een open verbinding met de zee. Hoewel dit gedeelte gegraven is, is het door de invloed van eb en vloed gaan

slingeren. Bij Delfzijl is er zelfs een heuse meander ontstaan, het Tuikwerderrak. De eerste afsluiting lag bij Appingedam. Rond 1300 werd de monding van de Delf bij Delfzijl afgesloten met drie zijlen (spuisluizen).

Groei en bloei

Door de gunstige ligging aan de Delf, die een open verbinding met de zee vormde, groeide de nederzetting in korte tijd uit tot een belangrijk handels- en marktcentrum. Appingedam werd de hoofdplaats van het Friese gewest Fivelingo. Aan de kaden van de Delf werden binnengelopen zeeschepen afgemeerd en losten en laadden schippers hun vracht. Vervolgens werden de goederen opgeslagen en verhandeld. Handel werd gedreven met Noord-Duitsland en het Oostzee-gebied, Scandinavië en Westfalen. Bij de Wezertol van Bremen golden gunstige uitzonderingstarieven voor Damster schepen. Appingedam was een belangrijk regionaal marktcentrum. De groei van de stad bleek ook uit de omvang van de romanogotische H. Mariakerk, die halverwege de 14e eeuw de Nicolaïkerk werd en in deze periode als het ware met de stad meegroeide.

Appingedam had in de Middeleeuwen niet alleen in economisch, maar ook in juridisch en bestuurlijk opzicht een centrumfunctie. Al in de 13e eeuw vergaderden hier de redgers van het Friese gewest Fivelingo. De zelfstandigheid van rechtspraak en bestuur werd bevestigd in 1327. In dat jaar erkenden de vertegenwoordigers van de Zeven Friese Zeelanden, verenigd in het verbond van de Opstalboom, de al van oudsher in Appingedam bestaande rechten en gewoonten en leggen deze vast in het stadsprivilege van Appingedam, de buurbrief. De voertaal in Appingedam was in de middeleeuwen Fries. Dit blijkt ook uit overgeleverde Oudfriese wetsteksten. Het Fries werd als gevolg van de Hanzehandel en de invloed van de stad Groningen aan het einde van de middeleeuwen verdrongen door het Nederduits.

Achteruitgang en nieuwe bloei

In 1514 werd Appingedam ingenomen door Georg van Saksen. De bevolking, die voor een deel zijn toevlucht had gezocht in de Nicolaïkerk, werd uitgemoord. In 1536 werd de stad ingenomen door Meindert van Ham, een aanvoerder van Karel van Gelre, maar in september van datzelfde jaar werd hij verdreven door Georg Schenck van Toutenburg, stadhouder van Karel V. Daarna werden de vestingwerken geslecht.

Eigenlijk had Schenck van Toutenburg bevolen dat heel Appingedam gesloopt moest worden. Hij liet er een garnizoen legeren onder leiding van overste Hans Hesse, die hierop moest toezien. De Damsters wisten echter op Hesse in te praten om vooral geen haast te maken met de sloop van de huizen. Daardoor werden alleen de vestingwallen gesloopt. Het Augustijnenklooster moest ook worden gesloopt, maar dat werd verboden door Schenck zelf, wiens broer er begraven lag. De stad Groningen probeerde nog in 1565 landvoogdes Maria van Hongarije (die de sloop van Appingedam aanvankelijk had bevolen) ervan te overtuigen de sloop alsnog uit te voeren. Zij wees dit verzoek af omdat de Stadters hiervan in 1536 te weinig werk hadden gemaakt en bovendien al eens akkoord waren gegaan met een uitspraak van de rechter over een handelsconflict tussen beide steden.^[5]

Hoewel Appingedam sinds de 16e eeuw in economisch opzicht geleidelijk aan achteruit ging, ontstond er tijdelijk een opleving rond 1630, toen het renaissancistische Raadhuis gebouwd werd en rond 1760 toen veel gevels, vooral in de Solwerderstraat, werden vernieuwd. Aan het eind van de 18e eeuw werden toch nog altijd zo'n 50 zeeschepen per jaar bevracht en werden regelmatig vaste beurtdiensten onderhouden op Sneek, Amsterdam en Leer.

Langs het Damsterdiep stonden steen- en pannbakkerijen, kalkovens en scheepswerven. Wind- en rosmolens zorgden voor het malen van graan en boekweit het persen van olie en het zagen van hout. Bovendien telde de stad maar liefst zes bierbrouwerijen, twee jeneverstokerijen, enkele leerlooierijen, weverijen, garentwijnderijen, een zeepziederij, een lijnziederij, een azijnmakerij en een zoutkeet.

Toen de Fransen zich opmaakten voor het Beleg van Delfzijl (1813-1814) werd Appingedam van de voorraden leeggeroofd. Later zou Marcus Busch, belegeraar van de vestingstad Delfzijl, zijn hoofdkwartier in Appingedam kiezen. De Damsters zouden tijdens het beleg nog wel natte voeten krijgen, want Pierre

Maufroy, verdediger van de stad, sloot de sluizen van Delfzijl, zodat de Fivelboezem onderwater kwam te staan.

Appingedam oogt tegenwoordig nog onmiskenbaar als een stadje. In het centrum zijn nog vele van oorsprong middeleeuwse panden te bewonderen met drie hangende keukens en twee smalle bruggetjes. De hangende keukens zijn ontstaan toen de pakhuizen werden omgebouwd tot woningen heeft me een uitbouw boven het Damsterdiep gemaakt voor de plaatsen van een keuken.

Het wapen en val van Appingedam

Het wapen van Appingedam toont een pelikaan die, staande op haar nest, haar jongen voedt met haar eigen bloed. Het wapen is ontleend aan het burgerzegel van Appingedam. Het oudste exemplaar dat bewaard is gebleven dateert uit 1308. De pelikaan die haar jongen doodt en hen na drie dagen met haar bloed weer tot leven wekt is een symbool voor het lijden en de opstanding van Christus. Christus' bloed staat in deze vergelijking centraal: zoals Christus met zijn bloed de mensheid verlossing bracht, zo wekt de pelikaan met haar bloed de jongen weer tot leven. De Pelikaan komen we ook weer tegen in de Nicilaikerkerk.

Klooster Augustijner Heremieten(kluzenaars) op de voormalige Wierde van Appingedam.

Het broederklooster Appingen op De Wierde van Appingedam werd vermoedelijk gesticht in 1328. De stichtingsdag - tevens het begin van de jaarlijkse vrijmarkt of Broerkermis - werd gevierd op zondag na Kruisverheffing, zodat aan te nemen valt dat het klooster gewijd was aan het Heilige Kruis. Als zegel diende echter een afbeelding van Johannes de Doper. In het klooster hing een beroemd Mirakelkruis, dat kennelijk door pelgrims werd bezocht. Het klooster had vermoedelijk een refugium (genoemd in 1630 als het Augustijner kerkhuis aan 't marckt) en enkele voorname huizen in de stad, daarnaast omvangrijk grondbezit (ca. 1550 64 heemsteden en 9 tuinen, 1773 105 heemsteden en een hof), buitendijkse gronden met een korenmolen onder Tjamsweer en verder landerijen te Appingedam, Tjamsweer, Jukwerd, Tjuchem, Siddeburen en elders; in 1773 was daarvan nog ca. 120 ha over. In 1446 werd het landgoed Ballingeheem bij Holwierde verkregen, dat mogelijk werd ingericht als voorwerk. De eetzaal of refter van het klooster diende als vergaderplaats voor de Ommelander bestuurders. Ook de plaatselijke schutterij vierde hier het schuttersbier na afloop van het papegaaischieten. Tot de termijn (bedelgebied) van de monniken behoorde tevens de provincie Friesland; de monniken worden meermalen in Friese testamenten vermeld. De laatste monnik broeder Dico Groningus stierf in 1562, waarna de kerk twee jaar later tot tweede parochiekerk werd ingericht. Het gebouw werd in september 1578 toegewezen aan de protestanten en ontdaan van katholieke versieringen. De overige kloostergebouwen werden na 1586 afgebroken, de bouwvallig geworden kerk onderging in 1705 hetzelfde lot.

Synagoge.

Aan de Broerstraat nummer 6, staat de voormalige synagoge, gebouwd in 1800 en op 24 juli 1801 plechtig ingewijd “volgens joodse ceremonieën en plegtigheden”. Op het pleintje voor de synagoge staat sinds 1985 het monument voor de 78 Damster joden die in de oorlog zijn omgekomen. Bij de synagoge zijn oorspronkelijk twee woningen gebouwd. Links staat nog steeds het voormalige Rabbinaatshuis (later kosterswoning). De oorspronkelijke kosterswoning (mikwe) is in de jaren '50 van de vorige eeuw, afgebroken. De synagoge wordt gecompleteerd met een 2-lokalig oud schoolgebouwtje. In de voorgevel van de synagoge is aan beide zijden naast de hardstenen stoep in de onderkant van de deurstijlen in oud-joods schrift te lezen: “In het jaar 5561”. Boven de buitendeur staat in de timpaan in het Hebreeuws: “Ezech. 43:1 en 2”.

De synagoge is in oost-west richting gebouwd. Bij binnenkomst valt meteen het authentieke blauw geschilderde houten tongewelf op. Deze is uniek voor Nederland. In het plafond symboliseren vele sterren de belofte aan Abraham over het aantal “nazaten dat niet te tellen zal zijn”: het Joodse volk. Tevens verwijzen deze sterren naar de schepping van hemel en aarde. Aan de oostzijde, boven de koningskroon is een opgaande zon afgebeeld. Aan de westzijde, waar vroeger de vrouwen zaten, staat de ondergaande afnemende maan. De zon, maan en sterren zijn bepalend voor belangrijke onderdelen van het joodse godsdienstige leven: de vaststelling van de joodse kalender en de vaststelling van de data van de joodse feestdagen.

Een ander opvallend element is het front achter de preekstoel: hier stond vroeger de Heilige Ark. De plek waar deze stond wordt gevormd door twee klassiek versierde zuilen met een boog erboven. In de boog de twee wetstafelen met in reliëf de Tien Geboden. De wetstafelen worden links en rechts omlijst met de woorden: “Kroon van de wet”, “Ik stel mij den Here bestendig voor ogen”, en “Weet voor het aangezicht van wie gij staat”. In de Ark stonden vroeger achter een groen gordijn (het voorhangsel) de perkamenten wetsrollen. De twee banken die aan weerszijden van de Ark stonden zijn verdwenen, één ervan staat tegenwoordig in Museum Stad Appingedam.

In de jaren 1942 -1944 is de joodse gemeenschap van Appingedam grotendeels weggevoerd. De synagoge is gedeeltelijk leeggehaald en heeft een poosje leeggestaan. Belangrijke stukken van de inventaris die gered werden waaronder de 7-armige Menora, zijn na WOII in het bezit gekomen van de Joodse Beheerscommissie te Amsterdam. In 1950 werd de synagoge verkocht aan de gereformeerde kerk vrijgemaakt, in 1972 vond een eerste grondige restauratie plaats waarbij een geheel nieuwe, betonnen vloer werd aangebracht, de oude banken verdwenen, en de heteluchtkachel in de kerk werd vervangen door centrale verwarming. In 2012 zijn de voormalige synagoge en rabbinaatswoning aangeworven door de Stichting Oude Groninger

De Joodse bewoners van Appingedam

In Appingedam staat de oudste synagoge van Groningen. Deze is gebouwd in 1801, maar al vele eeuwen eerder vestigden zich Joden in de stad. Appingedam kent de oudste Joodse gemeenschap van Groningen. Het werd Joden niet makkelijk gemaakt zich in Groningen te vestigen. Door de calvinistische kerk werden talloze pogingen ondernomen om hen uit de maatschappij te verbannen. Echter door de toleranter houding van de Ommelander Staten en de Groninger landadel werden zij hiervoor behoed.

De pogrom van 1348

Vanaf de veertiende eeuw zijn er verhalen bekend van Joden die zich in dit gebied gevestigd hadden. Deze Joden zijn alleen bekend uit volksverhalen, zoals die over de diefstal van het liturgisch vaatwerk uit de kerk in Solwerd. De daders zijn nooit gevonden, maar al snel deed het gerucht de ronde dat de Joden uit de buurt van Appingedam hiervoor verantwoordelijk zouden zijn.

Dergelijke beschuldigingen werden in het destijds vaak antisemitische klimaat als snel gemaakt. Omdat Jezus verraden zou zijn door Joden, werden zij vaak gezien als vijanden van het Christendom. Joden werden vaak aangewezen als zondebok bij rampspoed en ongelukken. Doordat Joden van veel beroepen uitgesloten werden en katholieken verboden was geld uit te lenen, waren zij het vaak die in een stad in geld handelden. Als gevolg hiervan werden ze er vaak van beticht op geld belust te zijn en te hoge rentes te rekenen. Anders dan in de rest van Europa hoefden Joden echter niet in aparte wijken te wonen.

Het dieptepunt van deze Jodenhaat in de Middeleeuwen was de pogrom van 1348 waarbij de Joodse bevolking de schuld kreeg van de pestepidemie, omdat zij de waterputten zouden hebben vergiftigd. In heel Europa werden Joden vervolgd. In de volkswoede werden ook in de IJsselstreek alle Joden levend verbrand. Vanaf de vijftiende eeuw verbeterde de positie van Joden iets. Ze mochten weer geldhandel gaan bedrijven en werden vaker toegelaten om voor langere tijd zich ergens te vestigen. Pas vanaf de zestiende eeuw nam het aantal Joden pas echt toe.

Joest Muesken de Joede

De eerste officiële vermelding van Joden die zich in Appingedam vestigden, gaat over de Praagse Jood Joest Muesken de Joede en zijn vrouw Rachel en kinderen die in 1536 een vestingvergunning kreeg om zes jaar

lang in Appingedam te mogen wonen, tegen betaling van ‘zes keizers gulden’ per jaar. Hij mocht huizen en kamers huren en een nering bedrijven ‘nae joeden manneer’, dat wil zeggen als geldschieder tegen onderpand. Kerkelijke ornamenten werden hiervan uitgesloten, wellicht met gebeurtenissen van Solwerd nog in het achterhoofd?

In de loop der jaren vestigden zich meer Joodse gezinnen in het stadje. Dit was het stadsbestuur een doorn in het oog en drong er bij het provinciale bestuur op aan maatregelen te nemen om de Joden weg te werken ‘nu hyr ende daer in dese provincie beginnen in te krupen’. In 1654 werd er door Appingedam een verzoek ingediend om bij de Synode om tegen de aanwas op te treden: “d’ingesetenen van den Dam’ een request in bij de Synode van de protestantse gemeente om op te treden tegen ‘d’aenwassingende ende grouwlicke woeker der joden in hare plaetse”. Deze uitspraak lijkt nogal overdreven. In deze periode zullen zo’n dertig joden in Appingedam hebben gewoond. Toch werd er in 1669 een huissynagoge gesloten.

Slagers, Pandnemers en Porseleinhandelaren

In de achttiende eeuw begon het aantal Joden pas echt te groeien door aanwas van buitenaf. Aan het eind van de achttiende eeuw woonden er zo’n 100 Joden in Appingedam. Deze toename rechtvaardigde de bouw van een eigen synagoge. Voorheen werden de diensten gehouden in een huissynagoge. Niet alleen de Joden uit Appingedam, maar die uit Uithuizen, Usquert, Kantens, Middelstum, Loppersum, Stedum, Ten Boer, Katmis en Winneweer maakten hier gebruik van. De meeste joden waren werkzaam in de porseleinindustrie, het geldwezen en de vee- en huidenhandel. Daarnaast waren er veel Joodse slagers en was ook het stedelijke pandhuis in handen van Joodse pachters. Een aantal van hen kreeg het poorterschap en werd er een eigen begraafplaats ingericht. De omstandigheden waaronder de joden in Appingedam leefden waren tamelijk benard, vandaar dat zij, uit vrees voor nog meer concurrentie in de porseleinhandel, in 1780 de stadsraad verzochten niet nog meer Joden toe te laten.

In de negentiende eeuw bleef het aantal groeien tot zo’n 300. Daarna nam hun aantal als gevolg van de veranderende sociale en economische omstandigheden af. In 1941 telde de gemeenschap nog 128 personen. In de Tweede Wereldoorlog zijn alle Joodse inwoners van Appingedam gedeporteerd. Van hen keerden slechts zes terug. (NS)

Hangende keukens zijn erg bekend en vermaard.

Er was hierdoor in de Middeleeuwen een levendig handelsverkeer o.a. met Duitsland. Deze huizen waren destijds pakhuizen. Nadat Delfzijl in de 14e eeuw zeesluizen kreeg verdween de rechtstreekse verbinding met de zee en nam de handel sterk af. De pakhuizen werden verbouwd tot woonhuis en kregen een uitbouw met lessenaarsdak om meer ruimte te creëren, deze hangende keukens. Appingedam wordt daarom ook wel Venetië van het Noorden genoemd.

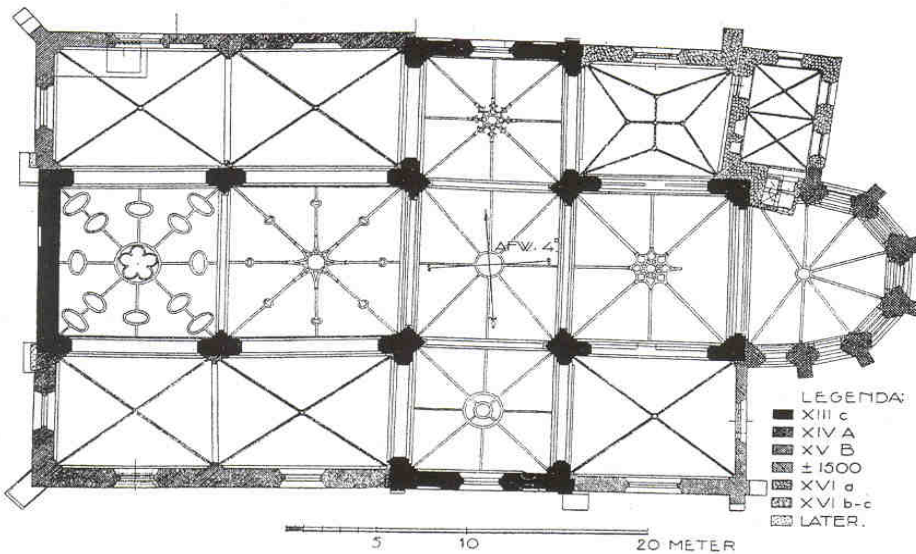
De Nicolaïkerk

Exterieur.

In het begin van de 13e eeuw werd een bakstenen zaalkerk gebouwd van twee traveeën met een westtoren, van de oude kerk resten nu nog de beide westelijke schiptraveeën. Deze kerk was waarschijnlijk niet het eerste godshuis dat in Appingedam tot stand kwam. Bij de restauratie in de jaren 1948-1954 vond men funderingsrestanten die wijzen op een ouder bouwwerk. Wel is bekend dat de Damster kerk ooit gewijd was aan Maria. Een pauselijke bul uit 1331 spreekt nog van H. Mariakerk van Appingedam. Later werd de patroon van zeevarenden en bakkers, de kindervriend St. Nicolaas, schutpatroon van de Damster kerk. Waarschijnlijk ook nog in de 13e eeuw werden een dwarspand en een rechtgesloten koor aan de zaalkerk gebouwd waardoor een romano-gotische kruiskerk ontstond met koepelgewelven. Het dwarspand had aan weerszijden van het koor absiden.

Verdere uitbreiding van het kerkgebouw.

In de eerste helft van de veertiende eeuw werd een zeventzijdige koorsluiting met straalgewelf en hoge geprofileerde spitsboogvensters toegevoegd. Omstreeks 1450 kwamen twee zijbeuken gereed, even hoog als het schip, waardoor de kerk zich tot een hallenkerk ontwikkelde. Omstreeks 1500 werd de zuiderkapel gebouwd en ongeveer gelijktijdig verrees de sacristie met een verdieping die via een traptoren bereikt kan worden. Ooit was de sacristie een aan drie zijden vrijstaand bouwwerk, geplaatst tegen een zijde van de koorsluiting. De noorderkapel vulde echter in het eerste kwart van de 16e eeuw de ruimte tussen het noordertransept en sacristie. Blijkens een steen, nu ingemetseld in het raadhuis, werd in 1554 de 13e eeuwse westtoren afgebroken en door een nieuw vrijstaand exemplaar vervangen, dat in 1835 moest worden afgebroken wegens bouwvalligheid. Omstreeks 1800 was het luiden van de klokken om die reden al niet meer mogelijk. De huidige vrijstaande toren kwam er voor in de plaats, waarvan het stenen vierkant en de houten opbouw samen een hoogte hebben van 41 meter. De Nicolaïkerk is met haar afmetingen van 48,30 m x 28,25 m de grootste kerk in de Ommelanden. In 1561 zijn er herstelwerkzaamheden aan het gebouw verricht. Een steen in het noorderdwarspand getuigt daarvan: Anno 1570 *BI TIDEN JOCHIMIS VAN SCHUTDORP, PASTORI TEN DAM, UNDE HELMICH RENEKENS, BOIE EDSSENS, LUIDTKEN KUPER, KERCKVOEGEDEN DOE TER TID*. Behalve de pastoor waren in de Middeleeuwen acht priesters aan de kerk verbonden en er waren meerdere altaren in de kerk. Het levensonderhoud van geestelijken werd betaald uit verschillende prebenden waaronder het H. Sacramentsleen, dat inkomsten genoot uit de bekende kapel te Solwerd, gebouwd boven het ouwelputje. (prebenden waren renten uit kerkelijke goederen)

Ooit stalen lieden een kelk met daarin drie hosties uit de Nicolaïkerk. De onverlaten wierpen de hosties te Solwerd in een sloot, de plek werd sindsdien een bedevaartplaats en tot ver in de 17e eeuw zochten Groningers troost en genezing in de kapel die boven de sloot was gebouwd.

Het huidige aanzien van de kerk.

Het exterieur toont de vrij ingewikkelde bouwgeschiedenis. In de noord- en zuidmuur is de romano-gotiek van het dwarspand of transept te herkennen: in de bovenzone twee kleine rondboogvensters binnen spitsboognissen met aan weerszijden siernissen, eronder drie spaarvelden met siermetselwerk. De romano-gotiek van de kruisarmen wordt zowel in de zuid- als in de noordmuur geflankeerd door gotische zijbeuken en kapellen. Het transept had ooit topgevels, die wellicht in 1686 toen het dak zware stormschade opliep, werden afgebroken om tot een eenvoudiger kapconstructie te komen.

De gecompliceerde bouwgeschiedenis van de kerk is binnen nog duidelijker aan de gewelven af te lezen. De koepelgewelven van het middenschip en het dwarspand zijn 13e eeuws en romano-gotisch, de straalgewelven

van de koorsluiting stammen uit het begin van de 14e eeuw. De zijbeuken hebben vierdelige kruisribgewelven, de noorderkapel heeft een stergewelf. Ooit zal een deel van de romano-gotische kruiskerk rood zijn gesausd, waarbij de voegen met wit waren opgehaald. Deze kleurstelling, die omstreeks het midden van de 13e eeuw zijn intrede deed in dit gebied, is bijvoorbeeld te zien in de kerken van Zeerijp, Huizinge en Marienhafte (Oost-Friesland). In het eerste kwart van de 14e eeuw werd een ornamentale beschildering aangebracht die in de romano-gotische koepelgewelven zijn terug te vinden en waarbij ook het Lam Gods behoort in de sluitring van de koorsluiting.

Interieur.

Kort na 1450 werd voor een andere decoratieve uitmonstering gekozen, die werd gecombineerd met een aantal afbeeldingen van heiligenfiguren zoals:

- in het westelijk schiptravee
 - Christus als Salvator Mundi en
 - Andreas in één van de medaillons,
- in het oostelijk schiptravee
 - Maria met kind, staande op de maansikkel en
- in de viering de vier gekroonde beschermheiligen van de bouwlieden,
 - Castorius,
 - Sempronianus,
 - Claudius en
 - Nicostraius met attributen en onderschriften met daarnaast een wapenschild met bouwgereedschap en een huisteken
- Omstreeks 1500 werd het gewelf van de toen gebouwde zuidkapel beschilderd
 - met ranken met grotesken en maaswerk.
- In 1570 kreeg de hele kerk een nieuwe beschildering
 - met gotisch maaswerk,
 - bloem- kandelaber- en rolwerkmotieven en natuursteenimitatie met stippeltechniek.
- Ook de voorstelling van St. Nicolaas in de koorsluiting werd toen geschilderd.
- In het oostelijk schiptravee herinnert een tekst binnen een rolcartouche aan de toen uitgevoerde werkzaamheden:

*ANNO 1570 IN DER TYD ALS JASPERUS VOS PASTOER UND COM/MISSARI[US] JOHA[N] REINERS
GATTHO AMSWEER UND RUTGER VAN TITZ KERCKVOE/GEDE[N] TE[N] DA[M]ME WEREN IS
DESSE KERCKE REPARREERT UNDE GESTOFFEERT.*

Deze opknappbeurt vond plaats onder het bestuur van Johannes Knijff, de eerste bisschop van Groningen en Drenthe. Hij werd in 1563 in Brussel gewijd, maar arriveerde eerst in 1568 in zijn diocees. Veel kerken in Stad en Ommeland waren destijds verwaarloosd, het gevolg van strijd en maatschappelijke onrust in de eerste helft van de 16e eeuw. Ook voldeden veel plaatselijke kerkelijke gewoonten niet aan de algemene kerkelijke normen die bij het Concilie van Trente waren aangescherpt en bijgesteld. De nieuwe bisschop ging ijverig aan het reorganiseren en liet ook kerken opknappen. Evenals in Appingedam herinnert een opschrift in de gewelven van de kerk van Godlinze aan de campagne van de bisschop.

Herinneringen aan de rooms-katholieke periode.

Van de voor-reformatorische inrichting resten behalve de gewelfschilderingen een altaarsteen, een sacramentsnis met gotische bekroning, een laatmiddeleeuwse borstwering en een aantal grafzerken van priesters en hoofdelingen. Een kogel in de westmuur herinnert aan die bange tijd waarin op 4 augustus 1514 honderden weerloze Damsters die veiligheid hadden gezocht in het godshuis werden vermoord. De Nicolaïkerk werd daarbij zo zwaar beschadigd dat men uitweek naar de kloosterkerk van de Augustijnen aan het eind van de Broerstraat. In de noorderkapel bevinden zich o.a. de grafzerk van Snelger Houwerda, een sarcofaagdeksel en een fragment. Bijzonder is het medaillon aan een pijler in de Mariakapel, het is waarschijnlijk afkomstig van een graftombe, dat herinnert aan Gerdt tho Dornum die in 1515 zijn familiebezit

in Appingedam tegen de Saksers verdedigde en dit moest bekopen met 'versmaching' in de toren. In de noorderbeuk onder meer een grafsteen van Mello Clant die stierf in 1513. Rechttop tegen de koorsluiting een altaarsteen met de vijf wijdingskruisjes, herinnerend aan de wonden van Christus. Later in 1641 werd deze mensa als grafzerk gebruikt voor Ave Egbartsd., de huisvrouw van Ecco Klaesen. Ook in de koorvloer zijn diverse grafstenen opgenomen. De sacramentsnis met gotische bekroning bevindt zich in de noordmuur van het koor. Hieruit moet ooit de hostie zijn gestolen, die uiteindelijk van Solwerd een bedevaartplaats maakte.

De protestantse periode.

Na de Reductie van Groningen in 1594 werd de Nicolaïkerk een protestantse kerk. Alles wat aan het rooms-katholieke gebruik herinnerde werd verwijderd en de muren en gewelven werden gewit. Gedurende de 17^e eeuw kreeg de kerk een protestantse inrichting, waarin de preekstoel uit 1665 met dooptuin centraal stond. Er werden banken geplaatst waaronder een hoog burgemeestersgestoelte, een aantal herenbanken en banken voor de gewone kerkgangers. De kansel en het klankbord zijn rijk gesneden, op de hoeken van de kuip staan Korintische kapitelen, de panelen zijn versierd met festoenen. Op het klankbord zijn de evangelistensymbolen aangebracht. De kansel wordt gesteund door een pelikaan die haar jongen redt met haar hartebloed, een verwijzing naar het stadswapen. Dit onderstuk werd in de 19^e eeuw toegevoegd.

De pelikaan, symbool van de zelfopofferende liefde van Christus, komt ook voor op het achterschot van de kansel en op de orgelbalustrade. In 1792 werden een messing lezenaar en doopbekkenhouder aan de preekstoel aangebracht. (Inscriptie doopbekkenhouder: B.O.K. 1792)

Damster orgelmakers en het orgel.

Reeds in 1458 komt in de stadsarchieven een inwoner voor, die Johannes orgelmaker wordt genoemd en wellicht is deze Johannes dezelfde persoon als Johan ten Damme die in 1480 aan een orgel werkt in Kampen en in 1485 aan een instrument in Genemuiden. In 1549 woont er een Berent orgelmaker in de stad. In 1559 is er sprake van een orgel in de Nicolaïkerk. In 1638 verrichtte D. Bader werkzaamheden aan het orgel, na diens dood in 1639 voltooide A. Waelckens het werk. In 1744 kreeg A.A. Hinsz opdracht een nieuw instrument te maken. Hij gebruikte veel pijpwerk uit het oude orgel. Casper Struiwig maakte het snijwerk aan de eiken kas. De tekst op het rugwerk vertelt van werkzaamheden in 1810, wellicht uitgevoerd door H.H. Freytag. Later brachten Van Oekelen en Doornbosch veranderingen aan. In 1967-70 werd een algehele restauratie uitgevoerd naar de toestand van 1744 door de fa. Van Vulpen. Het instrument telt 20 stemmen verdeeld over het hoofdwerk en het rugwerk. Vermeldenswaard is het feit dat nog een orgelmakersgeslacht zijn oorsprong had in Appingedam en zich ook noemde naar de stad van herkomst: Van Dam. De zoon van de gortmaker Jacob Lammerts (1715-1805) had zich in de loop der tijd in Groningen gevestigd. Zijn zoon Lambertus van Dam (1744-1820) werd eerst kistenmaker en vertrok in 1764 naar Gouda waar hij misschien bij orgelmaker Hess in de leer is geweest. Terug in Groningen in 1767 werd hij gezelschap bij een goudsmid en later bij A.A. Hinsz. In 1776 begon Van Dam een eigen orgelmakerij in Groningen. In 1776 verhuisde hij met zijn bedrijf naar Leeuwarden. De Fa. Van Dam bestond van 1776 tot 1926 en steeds onder leiding van een Van Dam bouwde en repareerde men orgels. Ongeveer 300 nieuwe orgels vervaardigde men, voornamelijk voor kerken in Friesland, Groningen en Noord- en Zuid-Holland.

Klokken en het carillon.

In de toren hangen op de tweede verdieping drie luidklokken. In de achtkantige lantaarn een carillon bestaande uit 25 klokken, in 1911 gegoten door de Engelse klokkengieter John Taylor. Reeds in 1620 had Appingedam een klokkenspel van 13 klokken van de hand van Francois Simon, dat enigszins gewijzigd in 1835 in de nieuwe toren weer werd opgehangen tot de vervanging in 1911. In 1979, 1991 en 2000 onderging het speelmechaniek wijzigingen en werd het aantal klokken uitgebreid tot 51. Tekst: *Reint Wobbles, Huizinge - © College van kerkrentmeesters P.G.A. – 2004*

Raadhuis.

Het behoort tot de kleinere raadhuisen in Nederland. Op deze plek in de Wijkstraat, van oudsher de hoofdstraat van Appingedam, bevond zich de Doelen, het gildehuis van de schutterij, waarvan de fundamenten in 2007 zijn teruggevonden. Over het exacte jaar waarin het na verbouwing als raadhuis werd

opgeleverd, 1630 of 1638, spreken de bronnen elkaar tegen. De benedenverdieping werd aanvankelijk gebruikt als waag. Tot in 1825 werd hier nog regelmatig vee gewogen, vooral varkens. Voor het raadhuis bevond zich een grote kesteen, waarop de regenten van Appingedam de ambtseed aflegden. Deze viel in 1832 ten prooi aan vandalisme.

Het raadhuis is in renaissancestijl opgetrokken. Het heeft aan de voorkant een open doorloop. In een nis tussen de kruiskozijnen op de eerste verdieping staat een bijna levensgroot beeld van Vrouwe Justitia, echter zonder de gebruikelijke blinddoek. In de bakstenen boven de raamkozijnen zijn schelpen verwerkt. De voorgevel heeft een poortje, waarboven een gebeeldhouwde vrouwenkop hangt met daarboven het stadswapen van Appingedam: een pelikaan die met haar bloed haar jongen voedt. In de 18e-eeuwse gebrandschilderde ramen van het raadhuis zijn familiewapens te zien.

In 1911 heeft rijksbouwmeester Adolph J.M. Mulder het raadhuis gerestaureerd en daarbij de voorgevel teruggebracht in de originele staat. Het gebouw is aangewezen als rijksmonument. Op de gevel staan de volgende Latijnse spreekwoorden:

SOLI DEO GLORIA Alleen aan God de eer.

CONCORDIA RES PARVÆ CRESCUNT, DISCORDIA RES MAXIMÆ DILABUNTUR Door eendracht groeien de kleine dingen, door tweedracht gaan de grootste dingen ten onder.[4]

UBI NON EST PUDOR NEC CURA IURIS, SANCTITAS, PIETAS, FIDES, INSTABILE REGNUM EST
Waar geen schaamte is, geen rechtsbescherming, waardigheid, deugd en trouw, is een bewind wankel.

Museum Stad Appingedam.

In dit museum ontdekt u de historie van Appingedam en zijn er ook wisselexposities

Kerk in Amsterdamse school Stijl.

In de Sint Annastraat vinden we nog een prachtige kerk in de Amsterdamse Schoolstijl van architect Egbert Reitsma. Aan de buitenkant is de typische bouwkunst van de Amsterdamse School te herkennen en binnen is het helemaal ene pracht aan kleuren en motieven van deze Amsterdamse School.

Delfzijl.

Delfzijl ontstond in de 13e eeuw bij de bouw van een sluis in de Delf, de oude naam voor het Damsterdiep. De naam "Delfzijl" wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 19 juni 1303. Oorspronkelijk lagen er drie sluizen: Slochterzijl, Scharmerzijl en Dorpsterzijl, die vielen onder het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. Bewoning van het gebied bestond al langer; Vanaf de 15e eeuw ontwikkelde Delfzijl zich tot een havenstad. Rond 1400 was er een primitief havenbedrijf voor het overladen van zeeschepen op binnenschepen. In de 16e en 17e eeuw werd Delfzijl een uitwijkhaven wanneer de havens van Holland en Zeeland door oorlogsomstandigheden onveilig waren. Prins Maurits bezocht de haven in 1591 met een vloot van 150 schepen, Piet Hein meerde er later aan met de Zilvervloot, en Michiel de Ruyter kwam er in 1665 met de West-Indische vloot en 30 buitgemaakte schepen.

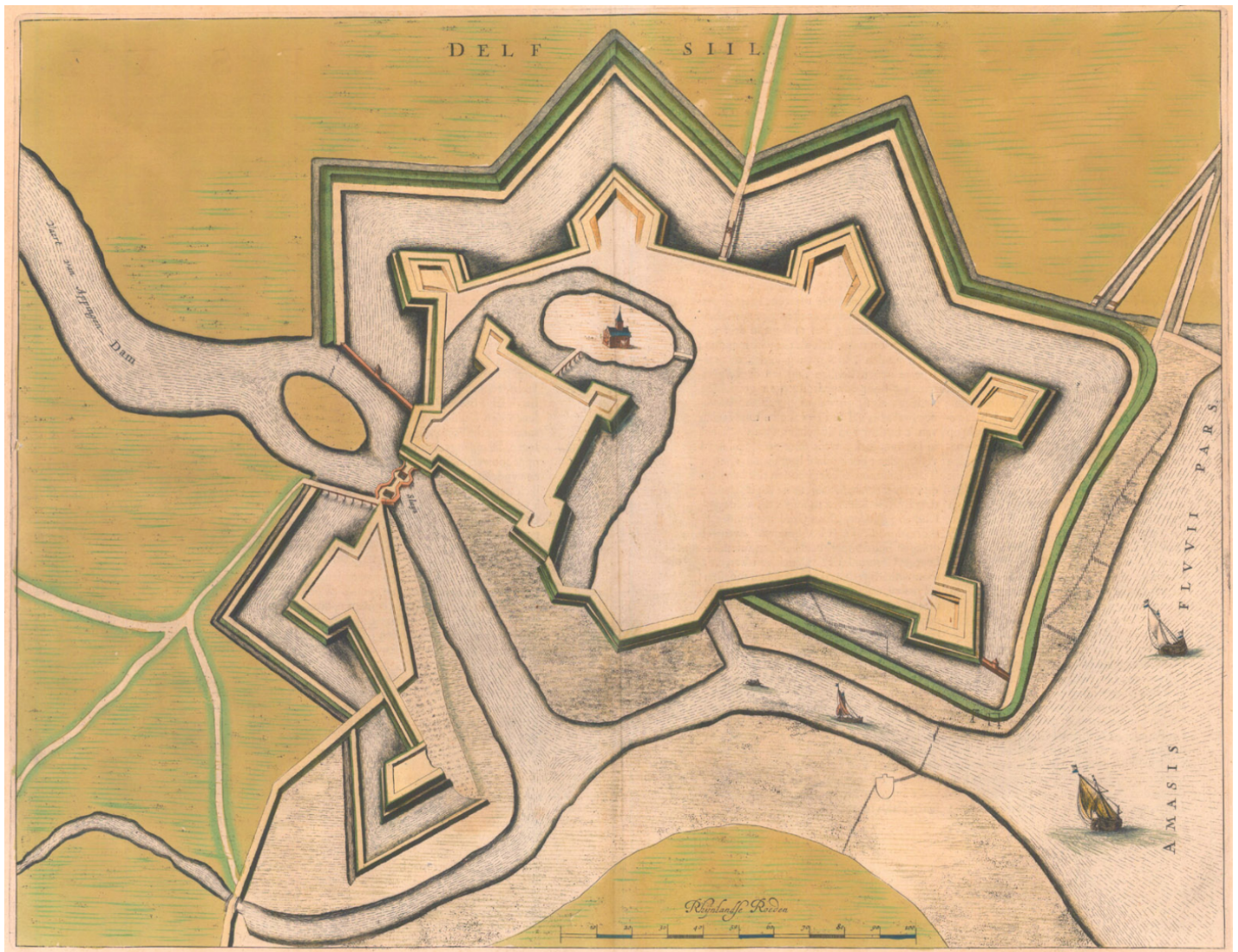
Vesting.

De sluizen van Delfzijl hadden strategisch belang voor waterbeheer en handel. In 1414 bouwde de Oost-Friese krijgshere Keno tom Broke[7] een versterkt huis in Delfzijl, dat kort daarna werd afgebroken. In 1499 werd een blokhuis gebouwd door graaf Edzard I van Oost-Friesland[7], maar dit wisselde herhaaldelijk van eigenaar tussen Groningse en Oost-Friese troepen.

Tachtigjarige Oorlog.

Alva bezocht Delfzijl op 25 juli 1568[3] na de Zeeslag op de Eems en maakte plannen om de vesting te versterken, maar door verzet uit Groningen werd dit niet volledig uitgevoerd. In 1591 heroverde Prins Maurits bij de inname van Delfzijl de vesting en versterkte deze met vijf bastions en een brede gracht. Op 12-13 februari 1594 mislukte een Spaanse aanval onder Francisco Verdugo om Delfzijl in te nemen.

In 1665 plande Bernhard von Galen een aanval op Delfzijl, maar hij trok zich terug. In 1672 werd Delfzijl verdedigd door inundatie. De vesting werd in 1696 versterkt door Menno van Coehoorn. In 1833 werd de Waterpoort herbouwd.

In 1796 werden vijf batterijen aangelegd ter versterking van de vesting. In 1799 volgde de bouw van een kazerne en de stationering van een bataljon onder leiding van baron Chassé en Cort Heyligers. In 1811 werd Delfzijl een gemeente en werden de vestingwerken uitgebreid met een blokhuis, kazematten en een tweede gracht. Napoleon benoemde Delfzijl in 1812 als strategisch verdedigingspunt. Tot mei 1814 bleef Delfzijl in Franse handen. Tijdens het Beleg van Delfzijl door Kozakken, Pruisen en Nederlandse troepen onder kolonel Marcus Busch leed de omgeving zware schade. Op 23 mei 1814 gaf de Franse bevelhebber Pierre Maufroy de stad over na de officiële bevestiging van Napoleons overgave.

Kerk.

De Hervormde Kerk van Delfzijl is gebouwd in 1830 als opvolger van de Garnizoenskerk uit 1813 van Delfzijl. De Garnizoenskerk had te veel geleden tijdens het Beleg van Delfzijl (1813-1814) en moest gesloopt worden. In 1925 werd de kerk van een noorderdwarsarm voorzien en werd de toren vervangen door een exemplaar in de stijl van de garnizoenskerk uit 1614. Dertig jaar later werd de zogenaamde Kleine Kapel aangebouwd.

In 2001 moest de toren van de Ned. Hervormde Kerk, Molenberg 13, verwijderd worden. Er was achterstallig onderhoud en schade door stormen. Begin maart 2002 kon de toren herplaatst worden. En kort erna kregen ook de klokken hun oude plek weer terug. De voormalige kerk is in 2017 in gebruik genomen als kantoor. Een deel ervan blijft beschikbaar voor culturele evenementen.

St. Józef kerk

De Sint-Jozefkerk is een neogotische kerk aan de Buitensingel in Delfzijl. Het katholieke kerkgebouw, een ontwerp van Clemens Hardeman dateert uit 1924 en is daardoor een van de laatste voorbeelden van neogotiek in Nederland. De eerste katholieke kerk van Delfzijl, een eenvoudig zaalgebouwtje dat in 1817-1818 was gebouwd, zou in 1945 worden verwoest.

De kerk uit 1924 is een driebeukige kruiskerk waarbij de zijgevels worden geleed door steunberen. Aan de voorzijde staat een uitgebouwde toren, opgebouwd uit vier geledingen met een ingesnoerde spits. Opmerkelijk is de vijfzijdige traptoren aan de rechterkant van de toren.

Naast de kerk staat de vrij forse pastorie, die zelfstandig als rijksmonument wordt beschermd.

MuzeeAquarium.

Het bestaat uit een museum en een zeeaquarium. Het museum is onder andere gebouwd in een bunker uit de Tweede Wereldoorlog. Tevens is hier een deel van het in 1982 bij Heveskesklooster gevonden hunebed G5 tentoongesteld. Het aquariumdeel geeft een uitgebreid overzicht van in de Waddenzee voorkomende (levende) dieren. Het museum beschikt verder over vier collecties: de eerste is gewijd aan archeologie, de tweede aan geologie en diverse gesteentes, de derde is een expositie met de maritieme geschiedenis van Delfzijl, modelschepen en andere maritieme attributen en ten slotte is er een schelpencollectie.

EemsHotel.

De Eems is een belangrijke levensader voor Groningen Noord Duitsland(Emsland)en Noordrijn-Westfalen en is voor onze route ook een belangrijke routemarkeerder. Een groot deel van de Camino gaat langs de Eems die pas vlak voor Munster afbuigt naar het Westen maar met de Münsterische Aa verbonden is met Münster. Een verblijf zelf boven het water van de Eems kan dan natuurlijk niet missen op deze Camino.

De Eems.

De Eems ontspringt in de Senne in het Teutoburgerwoud in Duitsland, zuidelijk van Bielefeld en mondt uit in de Noordzee. In de Waddenzee loopt de hoofdarm van de Eems over het wad als Westereems tussen de eilanden Rottumeroog en Borkum door; het zeegat aan de andere zijde van Borkum, tussen dit eiland en Juist heet Oostereems. De Dollard is niet het estuarium van de Eems, maar het estuarium van de Westerwoldsche Aa en dus een zijbaai van de monding van de Eems.

De Eems is 371 kilometer lang, waarvan 238 kilometer bevaarbaar is. Het Eems-Jadekanaal, dat bij Emden begint, verbindt de Eems met de Jade. Het Dortmund-Eemskanaal loopt voor een groot deel parallel aan de Eems.

Een prachtig reisboek is “Het Lied van de Eems” van Aafke Steenhuis.